

АНАЛІЗ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

КЛОКАР О. О.

кандидат економічних наук

Біла Церква

Підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, досягнення стабільного розвитку аграрного сектора економіки можливо, передусім, за умови інноваційного забезпечення агропромислового виробництва. Проте відсутність позитивних наслідків реструктуризації (розпаювання землі та майна) сільськогосподарських підприємств, їх низька інвестиційна привабливість і відсутність коштів істотно загальмували розвиток інноваційного забезпечення цієї галузі в цілому. Так, кількість спеціалістів, які виконували науково-технічні роботи, та кількість наукових організацій в сільському господарстві зменшилися в середньому на 18,2% [13, с. 163]. Тому актуальним питанням на сучасному етапі розвитку аграрного сектора економіки є розробка та ефективне впровадження інновацій в сільськогосподарське виробництво.

Дослідженням вищенаведеної проблеми займалися такі науковці: А. Басенко, О. Дацій, М. Зубець, П. Руснак, Д. Соломонко, К. Столяров, Т. Стукач та ін. [1; 3 – 5; 8; 10 – 12]. Вчені визначили основні засади щодо формування інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. Проте проблема аналізу ефективності інновацій у контексті трансформації соціально-економічних відносин в аграрній сфері розроблена ними недостатньо.

Враховуючи вищевказану проблему, головною метою даного етапу дослідження є характеристика інноваційного забезпечення агропромислового виробництва. Відповідно до описаної вище мети нами сформовані такі завдання:

- ✦ розкрити соціально-економічну сутність категорії інноваційне забезпечення агропромислового виробництва;
- ✦ визначити та охарактеризувати основні етапи формування інноваційного забезпечення агропромислового виробництва;

- ✦ провести соціологічне обстеження серед різних посадових груп сільськогосподарських працівників та обґрунтувати отримані результати.

Для реалізації вищевказаних завдань використовуються такі методи: діалектичний, абстрактно-логічний, системно-структурний тощо.

У зв'язку з відсутністю необхідної статистичної інформації щодо всіх аспектів формування та розподілу маркетингового потенціалу агросфери, нами в 2009 р. здійснено аналіз фінансово-господарської діяльності 28 сільськогосподарських підприємств Київської області (Білоцерківський, Володарський, Кагарлицький, Фастівський райони тощо) за останні 5 років. Також було проведено соціологічне обстеження 320 респондентів сільської місцевості Київщини за допомогою розробленої дисертантом анкети (додаток Р). Нами були визначені чотири групи респондентів: керівники сільськогосподарських підприємств – 20%, провідні спеціалісти – 30, робітничі кадри – 30, голови сільських рад – 20%.

У результаті дослідження існуючих розробок нами встановлено, що існує декілька наукових підходів щодо визначення інноваційного забезпечення агропромислового виробництва в ринкових умовах. Вони подібні й відрізняються між собою лише частково окремими складовими елементами. Більшість науковців і практиків, що досліджували і досліджують дану проблему в соціально-економічному аспекті, визначають її як процес створення та впровадження нових, не типових, більш ефективних, ніж існуючі, агропромислових розробок під впливом різних внутрішніх і зовнішніх чинників [3, с. 9]. Схвалюючи даний підхід в цілому, у той же час вважаємо, що доцільно виділити основні етапи формування інноваційного забезпечення агропромислового виробництва (*рис. 1*).

Із наведеної схеми видно, що формування інноваційного забезпечення агропромислового виробництва базується, насамперед, на моніторингу відповідних потреб аграрного ринку, оскільки без наявності такого попиту реалізація таких розробок, на наш погляд, є не можливою. Також до провідних етапів інновацій-

Рис. 1. Основні етапи формування інноваційного забезпечення агропромислового виробництва*

* Складено автором.

ного забезпечення в сільському господарстві належать: розробка інноваційних продуктів господарюючими суб'єктами та інші складові.

На наш погляд, вищезазначений підхід забезпечить визначення умов для ефективної розробки та впровадження інновацій в аграрному секторі економіки в цілому. Так, моніторинг інноваційних потреб аграрного ринку повинні здійснювати: спеціалізовані підрозділи підприємств (їх діяльність пов'язана з плануванням і контролем взаємодії в межах інноваційних проектів); зовнішні організації (працюють завдяки укладанню угод

приємств та венчурні компанії орієнтуються частково на потреби споживачів і на формування фінансових, матеріально-технічних та трудових ресурсів призначених для ефективного розвитку інноваційного забезпечення аграріїв. Тим часом, зовнішні організації мають в повному обсязі вищезазначені ресурси для розвитку нових технологій і способів виробництва.

Підтвердження вищезазначеної тенденції відображається фінансуванням наукових робіт у сільському господарстві Київщини. Так у 2009 р., лише 4,8% з них фінансувалися за рахунок власних коштів, тоді, як 95,2%, або

на створення та впровадження нових розробок); венчурні компанії (заснуються підприємством як дочірні венчурні фірми для реалізації інноваційного проекту та залучення додаткових сторонніх коштів).

Ураховуючи все вищевказане, доцільно проаналізувати розвиток інноваційного забезпечення за цими трьома суб'єктами (табл. 1). Так, комплексний моніторинг аграрного ринку здійснюють зовнішні організації, які займаються інноваційним забезпеченням агропромислового виробництва (вивчення потреб споживачів, просування власних інноваційних розробок і послуг щодо їх забезпечення на ринку тощо).

Структурні підрозділи сільськогосподарських під-

Таблиця 1

Заходи моніторингу інноваційних потреб суб'єктів аграрного ринку Київської області, 2009 р.*

№ п/п	Захід	Суб'єкт		
		Спеціальні підрозділи підприємств	Зовнішні організації	Венчурні компанії
1	Вивчення потреб споживачів аграрної продукції	-	+	+
2	Визначенню сегменту ринку інноваційного забезпечення	+	+	+
3	Робота з потенційними споживачами інноваційних послуг	+	+	+
4	Просування власних інноваційних розробок та послуг щодо їх забезпечення на ринок	-	+	+
5	Використання вітчизняного і зарубіжного досвіду для розвитку інноваційної	+	+	+
6	Формування фінансових ресурсів для створення інноваційних продуктів	+	-	+
7	Формування матеріально-технічних ресурсів для створення інноваційних розробок	+	-	+
8	Залучення трудових ресурсів до інноваційних розробок	+	+	+

* Складено автором на основі монографічних обстежень в аграрних підприємствах Київської області.

59,6 тис. грн – державних. Також менше 1% наукових робіт були безпосередньо виробничого (заводського) спрямування, тим часом, як понад 99%, або 94201,6 тис. грн з них мали фундаментальний (академічний) характер [6, с. 71]. На наш погляд, дана ситуація свідчить про пріоритетний аналіз лише фундаментальних напрямів з цієї проблеми та на їх основі здійснення відповідних розробок.

Беручи до уваги всі вищевказані проблеми, на наш погляд, доцільно *проаналізувати основні складові розробки інноваційних продуктів* господарюючими суб'єктами аграрного сектора економіки (рис. 2). Із наведеної схеми видно, що провідною складовою в реалізації будь-якої інвестиційної розробки є ресурси, за рахунок яких вона буде здійснюватися. Також вагомий вплив мають її безпосередні виконавці (внутрішні та зовнішні по відношенню до замовника продукції структури), які забезпечують розробку всієї необхідної документації, кошторису на інноваційну діяльність, формують базу проведення досліджень та забезпечують оцінку їх результатів. На наш погляд, до вищевказаних структур належать: внутрішні підрозділи підприємств (конструкторські бюро); зовнішні структури (інноваційні центри, технопарки, науково-дослідницькі формування, технополіси, інноваційні бізнес-інкубатори, кластери, венчурні, інжинірингові і впроваджувальні підприємства).

За оцінкою окремих науковців вищевказані структури повинні займатися створенням і реалізацією інноваційної продукції та наданням інноваційних послуг, обсяг яких перевищує 70% від їхнього загального обсягу

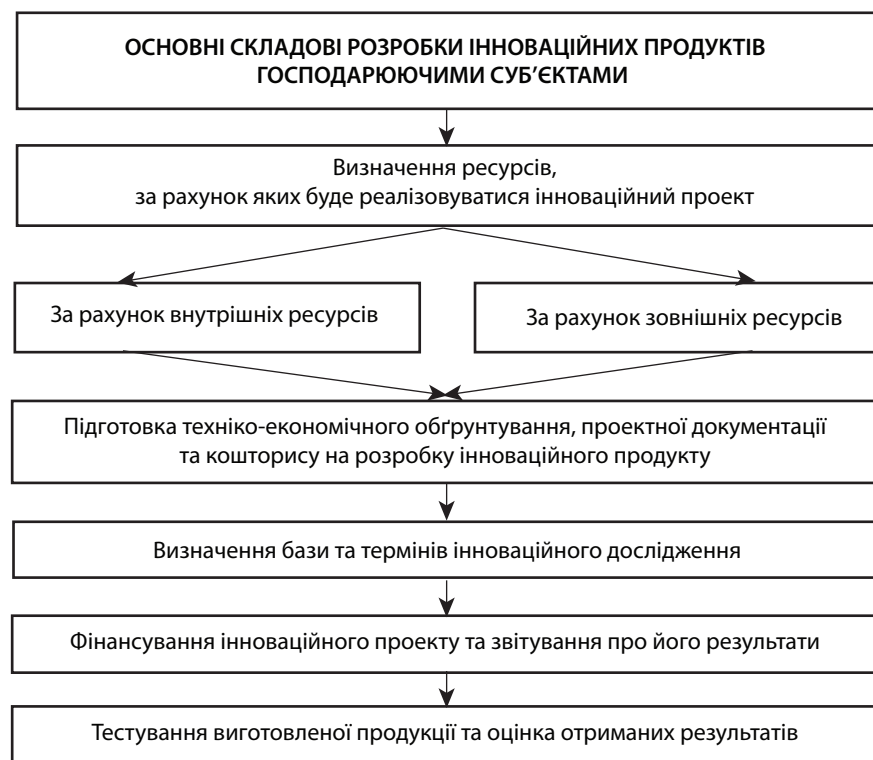
продукції та послуг у грошовому еквіваленті [1, с. 18; 4, с. 5; 8, с. 11; 12, с. 123]. Усі вищевказані структури сприяють розвитку інноваційного забезпечення агропромислового виробництва. Так, технопарки, відповідно до законодавства України, завдяки об'єднанню провідних академічних науково-дослідних інститутів, університетів, науково-технологічних, промислових та інших видів підприємств, які мають високий інноваційний потенціал забезпечують виробництво конкурентоспроможного на світових ринках інтелектуального продукту.

Вищевказані структури діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів на основі організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції. Найбільш вагомими технопарками в Україні є «Яворів», «Агротехнопарк», «Машинобудівні технології», «Текстиль», «Ресурси Донбасу» і «Наукові і навчальні прилади».

Крім цього, бізнес-інкубатори – це одна з форм організованих господарських комплексів зорієнтованих на підтримку новостворених підприємств. Дана структура має такі цілі: підтримка розвитку регіону, формування передумов структурних перетворень; створення нових постійних робочих місць; адаптація і трансфер технологій; освоєння не використовуваних промислових об'єктів; просування підприємництва, економічний розвиток приватного сектора; розвиток регіону,

створення мережі співробітництва підприємств. Також важливим елементом інноваційного підприємництва є розвиток інноваційних кластерів. Вони сприяють прискоренню сталого розвитку агропромислового виробництва і підвищення конкурентоспроможності окремих економічних суб'єктів [10, с. 62].

Вважаємо, що в Україні та Київській області є вищевказані науково-дослідні установи. Наприклад, у 2009 р. Національна академія аграрних наук мала понад 60 описаних вище науково-дослідних установ, в яких працювало більш ніж 13,7 тис. осіб, з них 5,6 тис. наукових працівників, у тому числі 382 доктори та 2 тис. кандидатів наук. Так, цими людьми здійснювалося дослідження за 46 науково-технічними програмами, в тому числі національного, державного та галузевого рівнів. Було виконано понад 1400 досліджень,

Рис. 2. Основні складові розробки інноваційних продуктів господарюючими суб'єктами аграрного сектора економіки*

* Складено автором за проектною документацією ТОВ НВФ «Білоцерківмаз» та ВАТ «Уманьсільмаш».

778 з яких Міжвідомчою радою при Національній академії наук визнані фундаментальними, а 629 завдань визнані такими, що носять прикладний характер, 500 з яких спрямовано на освоєння виробництвом. В рамках виконання завдань науково-технічних програм розроблено 79 теоретичних положень і концепцій, створено і передано на сортовипробування більше 200 нових сортів і гібридів сільськогосподарських рослин, 4 типи сільськогосподарських тварин, 185 технологій, 226 методик і методичних рекомендацій.

Крім цього, протягом минулого року Академією активно здійснювалась законотворча діяльність. Так, протягом 2009 р. внесено проекти нормативно-законодавчих актів щодо підвищення ефективності діяльності АПК: до Верховної Ради – 26, до Кабінету Міністрів – 19, до Міністерства аграрної політики та інших міністерств – 120, до інших органів влади – 54. Також центрами наукового забезпечення АПВ АР Крим і областей проведено випробування 896 наукових розробок, 720 з яких рекомендовано для освоєння, а 176 направлено для вдосконалення. Цими підрозділами в 2009 р. впроваджено більше 1000 закінчених наукових розробок у 1017 агроформуваннях, проведено більше 1100 маркетингових досліджень.

З метою підтримки вищевказаної діяльності державних і приватних інститутів Кабінетом Міністрів України в 2007 р. затверджено Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 р. в якій значна частина заходів відводиться інноваційній діяльності в аграрному секторі економіки з визначеними термінами її реалізації та виконавцями (оновлення організаційних, управлінських, матеріально-технічних, фінансових, податкових, виробничих, технологічних, соціальних та інших аспектів розвитку агропромислового виробництва та сільських територій в цілому) [5, с. 4 – 5].

Проте, не зважаючи на всі позитивні напрями роботи вищевказаних державних структур та її підрозділів, ефективність діяльності аграрного сектора економіки в 2009 р. була низькою, що підтверджується більшістю, проаналізованими нами, в попередніх параграфах дисертації, показниками на макро та мікро рівнях. Так, низький рівень, передусім, технологічних інновацій та неможливість їх повної адаптації до агропромислового виробництва негативно вплинули на перерозподіл технологічного ринку на користь закордонних виробників цієї продукції.

На нашу думку, при зберіганні вищезазначеної тенденції сформується повна залежність аграрного сектора економіки України від інноваційної політики інших розвинених країн з домінуючим положенням транснаціональних корпорацій на вітчизняних ринках збуту інтелектуальної власності. Підтвердження нашої думки відображає оцінка експертів Світової організації торгівлі. Вони передбачають, що світовий ринок наукоємкої продукції зростає і за прогнозом до 2015 року досягне 6 трлн дол. США за рахунок великих міжнародних об'єднань [10, с. 62].

Ураховуючи всі вищенаведені проблеми розвитку інноваційного забезпечення агропромислового виробни-

цтва, на нашу думку, доцільно проаналізувати якісні аспекти науково-технічних розробок, а саме: *їх апробацію та ефективність від впровадження* в діяльність сільськогосподарських підприємств. Так, вищенаведені складові доцільно характеризувати на макро- та мікрорівнях.

Апробація та ефективність від впровадження інноваційних розробок, як правило, здійснюється в двох структурах: зовнішніх (навчальних науково-дослідних центрах при технопарках; підприємствах, які мають відповідний договір з бізнес-інкубаторами; венчурних підприємствах); внутрішніх (господарствах з якими агропромислові підприємства укладають договір про співпрацю). Тому, на нашу думку, слід проаналізувати процес апробації в вищенаведених господарюючих суб'єктах (рис. 3).

Вважаємо, що серед усіх етапів апробації та оцінки ефективності інновацій в агропромисловому виробництві найбільш вагомими є: узгодження процесу апробації з керівниками всіх рівнів; фінансування процесу апробації за рахунок різних джерел; здійснення випробування з урахуванням сезонності виробництва під конкретні види сільськогосподарської продукції; оцінка експертами різних рівнів економічного ефекту від впровадження кожної розробки тощо.

На наш погляд, перевагою внутрішніх структур при апробації інновацій на відміну від зовнішніх є оперативне узгодження організаційних та фінансових питань даного процесу і максимальне наближення кожної розробки до безпосереднього агропромислового покупця. Тим часом, позитивом зовнішніх структур є стабільне фінансування, за рахунок бюджетів усіх рівнів, розвитку інноваційних розробок та фундаментальна оцінка результатів впровадження інновацій з визначенням перспектив їх подальшого розвитку. Тому доцільно проаналізувати джерела фінансування наукових та науково-технічних робіт на Київщині (рис. 4).

Отже, провідними джерелами фінансування науково-дослідної роботи на Київщині є кошти державного бюджету, які складають майже 70%, або 119,9 тис. грн від загального обсягу фінансування всієї інноваційної діяльності. Також не менш важливим є фінансування наукових розробок за рахунок власних коштів підприємств, що перевищує 20%, або 36,4 тис грн від його загального обсягу. Разом з тим інші джерела фінансування інноваційного забезпечення не перевищують 11%, або 21,1 тис. грн у їх загальній структурі.

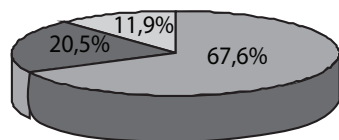
Крім цього, за останніх 14 років істотно змінилася структура інноваційних розробок на користь науково-технічних послуг, фундаментальних досліджень. Так, їх обсяг у загальній структурі інновацій становить 65,2%, тим часом, кількість прикладних досліджень скоротилася в двічі та становила лише 34,8% [6, с. 83]. Тобто дана ситуація негативно відображається на розвитку, передусім, вітчизняного сільськогосподарського машинобудування та технічному потенціалу аграрного сектора економіки в цілому. Тому слід проаналізувати бажані, на думку респондентів, напрями інноваційного забезпечення в агропромисловому виробництві Київської області (табл. 2).

Рис. 3. Основні етапи апробації та оцінки ефективності інновацій в агропромисловому виробництві*

* Складено автором за статистичними даними та документацією про результати випробування інноваційних розробок НААНУ, ВАТ «Білоцерківмаз» та ВАТ «Уманьсільмаш».

Таким чином, найбільш вагомими складовими, які потребують інноваційного забезпечення в агропромисловому виробництві є технічне та технологічне оновлення, пошук нових варіантів залучення фінансових ресурсів, застосування нових підходів до стимулювання аграріїв, визначення нових маркетингових заходів (в середньому понад 66% респондентів надали перевагу кожній з них). Разом з тим застосуванню нових підходів до організації виробництва надало перевагу лише 45% опитаних. Тобто всі вищевказані дані свідчать про тех-

- Кошти державного бюджету – 67,6% (119,9 тис. грн)
- Власні кошти підприємств – 20,5% (36,4 тис. грн)
- Інші кошти – 11,9% (21,1 тис. грн)

Рис. 4. Характеристика джерел фінансування наукових та науково-технічних робіт у Київській області [6, с. 68]

нічне спрямування інноваційних розробок в агропромисловому виробництві та всіх пов'язаних з ними складових.

Крім цього, понад 60% респондентів не змогли дати точне та єдине визначення інноваційного забезпечення агропромислового виробництва, що свідчить про відсутність чітких напрямів розвитку даного процесу в більшості господарюючих суб'єктів. Проте значна кількість опитаних, після проведення з ними роз'яснювальної роботи, визначили провідні чинники, які впливають на ефективність інноваційного забезпечення агропромислового виробництва (табл. 3).

Із наведеної табл. 3 слідує, що найбільш вагомими факторами впливу на ефективність інноваційного забезпечення агропромислового виробництва є: фінансове та матеріально-технічне забезпечення підприємств; розвиток аграрного сектора економіки та машинобудування; наявність фахівців з інноваційних розробок. Так, перевагу впливу вищевказаних факторів надали в середньому від 53 до 60% респондентів. Разом з тим такі чинники як попит

аграрного ринку та наявність державних інноваційних програм, на думку відповідно лише 30 та 33% респондентів, не мають істотного впливу.

Проте, при сприятливих умовах розвитку агропромислового виробництва та держави в цілому вищевказані фактори мали б вагомий вплив на інноваційне забезпечення сільськогосподарського виробництва. Тобто стабільна політична та соціально-економічна ситуація в країні, наявність ефективної нормативно-правової бази, тощо.

На нашу думку, вищевказана ситуація свідчить про відсутність сподівань у селян щодо державної підтримки агропромислового виробництва. Для вирішення зазначеної вище проблеми в 1998 р. було створено НАК «Укראгролізинг» та ТОВ «Укראгроماشінвест» (вагомі регуляторні інструменти Уряду, покликані сприяти реалізації державної технічної політики та оновленню основних фондів сільськогосподарських підприємств), з наданням права власності майже на 40 агропромислових підприємств останньому. За 1998 – 2011 рр. діяльності вищевказаних Компаній придбано у заводів й передано сільськогосподарським товаровиробникам більше 21 тисячі одиниць сільськогосподарської техніки та обладнання на загальну суму понад 2 млрд грн [8, с.12; 11, с. 4]. Тобто

Таблиця 2

Бажані напрями інноваційного забезпечення агропромислового виробництва Київської області, 2009 р., % до загального числа відповідей*

Варіанти відповідей	Керівники	Провідні спеціалісти	Робітничі кадри	У середньому в умовах	
				існуючих	сприятливих
Технічне оновлення	80	70	60	70	50
Технологічне оновлення	70	60	55	62	40
Застосування нових підходів до організації виробництва	55	44	36	45	50
Пошук нових варіантів залучення фінансових ресурсів	86	65	45	65	46
Застосування нових підходів до стимулювання аграріїв	63	74	77	71	85
Визначення нових маркетингових заходів	78	66	54	66	74
Інші напрями	3	3	2	3	2

* Складено за матеріалами проведених досліджень дисертанта у 2009 р. в агропромислових і сільськогосподарських підприємствах Білоцерківського, Володарського, Бородянського районів Київської області та м. Біла Церква.

Таблиця 3

Фактори впливу на ефективність інноваційного забезпечення агропромислового виробництва Київської області*

Варіанти відповідей	Керівники	Провідні спеціалісти	Робітничі кадри	У середньому в умовах	
				існуючих	сприятливих
Фінансове забезпечення	70	60	50	60	50
Матеріально-технічне забезпечення	60	50	50	53	40
Попит аграрного ринку	40	30	20	30	60
Розвиток аграрного сектора економіки та машинобудування	60	55	44	53	40
Наявність державних інноваційних програм	50	30	20	33	50
Наявність фахівців з даних питань	70	60	45	58	80
Інші фактори	4	3	3	3	1

* Складено за матеріалами проведених досліджень дисертанта у 2009 р. в агропромислових і сільськогосподарських підприємствах Білоцерківського, Володарського, Бородянського районів Київської області та м. Біла Церква.

завдяки реалізації вищевказаної продукції господарюючі суб'єкти використовували частину коштів на інноваційні розробки та врахування попиту споживачів на них у процесі використання сільськогосподарської техніки.

Проте, не зважаючи на всі вищезазначені позитивні зміни, кількість основних засобів в Україні за 1998 – 2011 рр. скоротилася на 36% [9, с. 363]. На наш погляд, це свідчить про низький рівень розвитку вітчизняного агропромислового виробництва, орієнтацію на зовнішніх товаровиробників, відсутність інноваційного забезпечення сільського господарства в цілому.

ВИСНОВКИ

Отже, у результаті аналізу інноваційного забезпечення агропромислового виробництва нами встановлено його основні етапи, а саме: моніторинг відповідних потреб аграрного ринку; розробка інноваційних продуктів господарюючими суб'єктами (за рахунок внутрішніх і зовнішніх ресурсів); апробація результатів інновацій-

них розробок; оцінка ефективності впровадження інновацій в сільськогосподарське виробництво. Так, ефективність реалізації вищезазначених етапів є низькою, що підтверджується окремими макро- та мікропоказниками розвитку аграрного сектора економіки. Також охарактеризовано основні види зовнішніх (технопарки, бізнес-інкубатори, венчурні підприємства) та внутрішніх (конструкторські бюро підприємств) господарюючих суб'єктів відповідальних за інноваційні розробки в державі. Так, більш ефективними, на наш погляд, є діяльність внутрішніх структур.

Крім цього, встановлено, що домінуючими інноваційними розробками в сільському господарстві є не прикладні, а фундаментальні, що не завжди сприяє задоволенню потреб споживачів даного виду продукції. Тому, на нашу думку, усі вищенаведені результати забезпечать формування практично орієнтованих інноваційних розробок в агропромисловому виробництві. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. **Басенко А.** Інноваційний проект на Поділлі / А. Басенко // Пропозиція.– 2007.– № 4.– С. 17 – 19.
2. Господарський кодекс України: за станом на 12 05. 2011 р. / Верховна Рада України.– Офіц. вид.– К.: Парлам. вид-во, 2010.– 560 с. – (Бібліотека офіційних видань).
3. **Дацій О. В.** Ефективність інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. екон. наук: спец. 08.02.02 – «Економіка та управління науково-технічним прогресом» / О. В. Дацій.– К., 2002.– 42 с.
4. **Зубець М. В.** Інноваційно-випереджувальна модель якісно нового розвитку агропромислового виробництва / М. В. Зубець, П. Т. Саблук, С. О. Тивончук // Економіка АПК.– 2008.– № 12.– С. 3 – 8.
5. **Зубець М. В.** Виклад звітної доповіді на Загальних зборах Національної академії аграрних наук України 14 квітня 2010 року / М. В. Зубець // Економіка АПК.– 2010.– № 6.– С. 3 – 7.
6. Наукова та науково-технічна діяльність у Київській області: Статистичний збірник.– К.: Головне управління статистики у Київській області, 2010.– 149 с.
7. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: за станом на 02.12.2010 р. / Верховна Рада України.– Офіц. вид.– К.: Парлам. вид-во, 2011.– 160 с.– (Бібліотека офіційних видань).
8. **Руснак П. П.** Активізація інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві / П. П. Руснак // Економіка АПК.– 2007.– № 3.– С.10 – 16.
9. Сільське господарство України: Статистичний збірник.– К.: Державний комітет статистики України, 2010.– 376 с.
10. **Соломонко Д. О.** Розвиток аграрного сектора регіону на основі кластерного підходу / Д. О. Соломонко // Економіка АПК.– 2008.– № 3.– С. 60 – 66.
11. **Столяров К.** «Украгромашинвест»: танець с акціями / Константин Столяров // Зеркало недели.– 2006.– № 15.– С. 3 – 4.
12. **Стукач Т. М.** Інноваційна складова сучасної аграрної політики України / Т. М. Стукач // Актуальні проблеми економіки.– 2005.– № 11.– С.121 – 125.
13. Україна у цифрах: Статистичний збірник.– К.: Державний комітет Статистики України, 2010.– 258 с.